

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ TARİXİ 1952-1989-CU İLLƏR TÜRKİYƏ TARİXŞÜNASLIĞINDA

Aynur Kərimli

Azərbaycan Dillər Universiteti

aynurkarimli0@gmail.com

***Açar sözlər:** Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, Türkiyə tarixşünaslığı, mühacirət dövrü, qardaşlıq yardımı, pantürkizim.*

Məqalədə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tarixinin müxtəlif aspektlərinin 1952-1989-cu illərdə Türkiyə tarixşünaslığında tədqiqindən bəhs olunur. Azərbaycan tarixində misilsiz bir hadisə olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tarixinin öyrənilməsi yarandığı vaxtdan bugünədək istər Azərbaycan tarixçilərinin, istərsə də xarici tarixçilərin, xüsusən də Türkiyə tarixçilərinin diqqət mərkəzində olan mövzulardan biri olmuşdur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tarixinin XX əsrin 1950-80-ci illərində kifayət qədər tədqiqatı aparılmışdır. Cümhuriyyətin tarixini tədqiq edən Türkiyə tarixçiləri üçün ilkin mənbə 1920-ci ilin aprel hadisələrindən sonra Azərbaycandan mühacirət etməyə məcbur olmuş ziyalılardan əsərləri olmuşdur. XX əsrin 40-cı illərinin ikinci yarısı və 50-ci illərində də mövzu geniş tədqiq olunmamışdır. Bunun əsas səbəblərindən biri kimi qeyd olunan dövrün İkinci dünya müharibəsi illərinə təsadüf etməsini göstərə bilərik. XX əsrin 60-70-ci illərindən etibarən AXC tarixinin Türkiyə tarixçiləri tərəfindən araşdırılması genişlənmişdir.

ИСТОРИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКИ 1952-1989 ГГ. В ТУРЕЦКОЙ ИСТОРОЛОГИИ

Айнур Керимли

***Ключевые слова:** Азербайджанская Демократическая Республика, Турецкая историография, период эмиграции, братская помощь, пантюркизм.*

В статье речь идет об исследовании различных аспектов истории Азербайджанской Демократической Республики в турецкой историографии 1952-1989 годов. Изучение истории Азербайджанской Демократической Республики, являющейся уникальным событием в истории Азербайджана, со времени ее создания было одной из тем, находящихся в центре внимания как азербайджанских историков, так и

зарубежных историков, особенно турецких историков. В 1950-е и 1980-е годы XX века было проведено достаточное количество исследований по истории Азербайджанской Демократической Республики. Первоисточником для турецких историков, изучающих историю республики, были труды интеллектуалов, вынужденных эмигрировать из Азербайджана после апрельских событий 1920 года. Во второй половине 40-50-х годов XX века тема широко не изучалась. Одной из основных причин этого является то, что указанный период совпал с годами Второй мировой войны. С 60-70-х годов 20 века изучение истории АДР турецкими историками расширилось.

HISTORY OF THE AZERBAIJAN DEMOCRATIC REPUBLIC IN TURKISH HISTORICOLOGY, 1952-1989

Aynur Karimli

Key words: *Azerbaijan Democratic Republic, Turkish historiography, period of emigration, fraternal aid, pan-Turkism.*

The article deals with the study of various aspects of the history of the Azerbaijan Democratic Republic in the Turkish historiography in 1952-1989. The study of the history of the Azerbaijan Democratic Republic, which is a unique event in the history of Azerbaijan, has been one of the topics in the focus of attention of both Azerbaijani historians and foreign historians, especially Turkish historians, since its establishment. In the 1950s and 1980s of the 20th century, a sufficient amount of research was carried out on the history of the Azerbaijan Democratic Republic. The primary source for Turkish historians studying the history of the republic was the works of intellectuals who were forced to emigrate from Azerbaijan after the April events of 1920. In the second half of the 40-50s of the 20th century, the topic was not widely studied. One of the main reasons for this is that this period coincided with the years of the Second World War. Since the 60-70s of the 20th century, the study of the history of the ADR by Turkish historians has expanded.

Azərbaycan tarixinin ən şanlı səhifələrindən biri olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tarixinin öyrənilməsi yarandığı vaxtdan bugünə kimi həm Azərbaycan tarixçilərinin, həm də xarici tarixçilərin diqqət çəkdiyi mövzulardan biridir. Bu mövzu Türkiyə tarixçilərinin daha çox diqqət mərkəzində olmuşdur. Mövzunun Türkiyə tarixşünaslığında xüsusi əhəmiyyət kəsb etməsini 3 əsas səbəb müəyyənləşdirir: 1) coğrafi yaxınlıq; 2) iki dövlətin əhalisinin etnik baxımdan qohumluğu; 3) iki dövlət arasındakı əlaqələrin həm 1918-1920-ci

illərdə , həm də müasir dövrdə yüksək səviyyədə olması.Son dövrlərdə iki ölkənin daha da yaxınlaşması bunun aktuallığını daha da dərinləşdirir.

Xalqımızın həyatında çox böyük əhəmiyyət kəsb edən 1918-1920-ci illərdə Azərbaycanlık dəfə olaraq dövlət suverenliyini qazanaraq dünya birliyində layiqli yer tutmağa çalışmışdır. Bu dövr Azərbaycan xalqının həyatında mühüm mərhələ olmaqla yanaşı,eyni zamanda onun gələcəyinin və istiqlalının bünövrəsini qoymuşdur. 1918-ci il 28 may tarixində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda mövcud olmuş ictimai-siyasi, ədəbi, fəlsəfi fikrin məntiqi nəticəsi idi [3,434].1918-ci ill mayın 28-də Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində ilk Konstitusiya aktıolan İstiqlal Aktının qəbulu ilə Azərbaycan dövlətçiliyi dünyada Xalq Cümhuriyyəti formasında elan olunmuşdur [3,260].Azərbaycanın istiqlalıyyətinin elan olunması və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması barədə Nazirlər Şurasının sədri Fətəli xan Xoyskinin adından mayın 30-da radioteleqraf vasitəsilə dünyanın əksər siyasi mərkəzlərinə -London, Paris, Vaşinqton, İstanbul, Berlin, Madrid, Moskva, Roma, Vyana, Buxarest, Tokio, Haaqa, Kopenhagen, Stokholm və s. yerlərə rəsmi məlumat verilmişdir.İstiqlal Aktının elan olunması Azərbaycan xalqının taleyində misli görünməmiş tarixi bir hadisə idi [2,68].

AXC tarixini tədqiq edən Türkiyə tarixçiləri üçün məhz ilkin mənbə rolunu 1920-ci ilin aprel ayında baş verən hadisələrdən sonra Azərbaycandan mühacirət etməyə məcbur qalmış ziyalıların əsərləri olmuşdur.Buna görə də mühacirət dövrü tarixşünaslığının öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır.XX əsrdə mühacirətin daha böyük və kütləvi xarakter daşıyan ikinci mərhələsi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin (28 may1918-27 aprel 1920-ci il) süqutu ilə başlamışdır. Təxminən 1920-1940-cı illəri əhatə edən bu mərhələdə Azərbaycanın siyasi xadimləri ilə yanaşı, onlarla vətənpərvər ziyalı, alim, yazıçı ölkəni tərk etməyə məcbur olmuşdur. Onların içərisində Əlimərdan bəy Topçubaşov, Ceyhun Hacıbəyli, Mirzə Bala Məmmədzadə, Almas İldırım, Əbdülvahab Yurdsevər, Kərim Odər, Əhməd Cəfəroğlu, Abbasqulu Kazımzadə, Məhəmmədəli Rəsuloğlu, Hüseyn Baykara, Məmmədsadiq Aran, Ümmülbanu (Banin) və başqaları kimi görkəmli şəxsiyyətlər vardır [2,221].

XX əsrin 40-cı illərinin ikinci yarısı və 50-ci illərində də mövzu ilə bağlı zəngin materiallar nəşr olunmamışdır. 50-ci illərdə çap olunmuş əsərlər isə bir növ daha öncə nəşr olunmuş kitabların məntiqi davamı təsiri bağışlayırdı. Lakin bu əsərlərin tədqiqat obyektı daha genişdir. Türkiyənin tarixçilərinin görkəmli nümayəndələrindən biri olanArın Engin təkpartiyalılıq dövründən 1970-ci illərin sonuna qədər otuzdan çox kitab və çoxlu məqalələr yazan respublikaçı ziyalıdır.A.Enginin Türk Tarix Qurumunun xətti ilə çap olunmuş “Atatürkçülük və Moskofluk-Türklük savaşıları” adlı kitabının tədqiqat obyektı Rusiya işğalı altında olan türkdilli xalqların vəziyyəti və onların müstəqillik uğrunda

apardıqları mübarizə olmuşdur. Türk birliyi (pantürkizm) prinsipini rəhbər tutan A.Engin AXC dövrü tarixinə əsərində bir fəsil ayırmışdır. Müəllif belə hesab edirdi ki, Moskvanın törətdiyi işgəncələr 1920-ci il 27 aprel tarixindən deyil, bolşeviklərin Bakıda fəaliyyətə başladığı dövrdən etibarən həyata keçirilmişdir. Bunun bariz nümunəsi kimi biz Stepan Şaumyanın 1918-ci il mart ayının 30-dan başlayaraq üç gün ərzində Bakıda törətdiyi qırğınları göstərə bilərik. A.Engin Türkiyə qoşunlarının Azərbaycana müdaxiləsini “Qardaşlıq yardımı” konsepsiyası kimi dəyərləndirir və bu fikri müdafiə edir. AXC-nin süqutunu bolşevik işğalı ilə əlaqələndirir, lakin türklərin tətbiq etdikləri gözləmə taktikasına haqq qazandırmır [1,20-21].

XX əsrin 60-70-ci illərində Türkiyə tarixşünaslığında AXC tarixinin araşdırılması daha zəngindir. Qeyd olunan illərdə dövrün ayrı-ayrı məsələləri ilə bağlı Türkiyə tarixçiləri dəqiq konsepsiyalar yaratdılar. Bu konsepsiyalar AXC-nin yaranması, Türkiyənin Azərbaycana göstərdiyi yardım, AXC-nin süqutu məsələləridir. Türkiyə tarixşünaslığında əsasən, AXC-nin yaranmasında “türk amili”ni qəbul edənlər Türkiyə qoşunlarının Bakıya hərbi müdaxiləsini qardaşlıq yardımı hesab edirlər. Fahir Armaoğlu, Ahmet Hazer Hizal, Şerafettin Erel, Akdes Nimet Kurat yuxarıda qeyd olunan fikri qəbul edirlər. Buna baxmayaraq, həmin müəlliflər arasında da Türkiyənin həyata keçirdiyi Azərbaycan siyasətinin məqsədlərində fikir ayrılıqları vardır. Türkiyə Tarixşünaslığında olan digər bir baxış belə idi ki, müəyyən tarixçilər “qardaşlıq yardımı” konsepsiyasını qəbul edirlər amma eyni zamanda bu yardımda Türkiyənin müəyyən siyasi məqsədlər güddüyünü də inkar etmirlər. F.Armaoğlu yazır: “28 may tarixindən sonra Azərbaycan Osmanlı dövlətinə arxalanırdı. Bu vəziyyət Ənvər paşa başda olmaqla Osmalı dövlətinin rəhbərlərinə böyük üfüqlər açdı. Bakını ələ keçirdikdən sonra Türküstana və orta Asiya türklərini imperiyanın sərhədləri içərisinə alaraq Pantürkist birliyini qurmaq onların əsas məqsədi idi [1,126].

Hüsəmettin Tuğaç tərəfindən yazılmış “Türk istiklal harbi: Doğu cephesi” adlı 1965-ci ildə nəşr olunan kitabın III cildi 1995-ci ildə Türkiyə Cümhuriyyətinin Müdafiə Nazirliyi tərəfindən nəşr olunmuşdur. Giriş, 12 fəsil və nəticədən ibarət olan bu əsər Birinci dünya müharibəsinin sonunda yaranmış olan əlverişsiz şəraitdə ermənilərin Şərqdə türk və müsəlman əhaliyə qarşı törətdiyi qətləmlərin qarşısının alınması, “Böyük Ermənistan” məsələsi və onun Şərqi Anadoluda yaratdığı əks-səda, Ermənistanı qarşı həyata keçirilən hərbi əməliyyatlar nəticəsində imzalanmış Gümrü, Moskva və Qars sazişləri tədqiq olunmuşdur. Birinci dünya müharibəsində və müharibədən sonrakı illərdə də ermənilər türk və müsəlman əhaliyə qarşı dayanmadan etnik təmizləmə siyasətini davam etdirmişdir. Bu erməni zülmü 1914-cü il rus-türk sərhədindən kənarda qalan ərazilərdə ən yüksək həddə çatmışdır. Türk dövləti ermənilərin insanlıqdan kənar bu vəhşiliklərinə son qoymaq və Şərq sərhədlərinin

təhlükəsizliyini təmin etmək üçün ermənilərə qarşı Sarıqamış və Qars hərəkətlərini həyata keçirmək məcburiyyətində qalmışdır.

Kitabın birinci fəslində erməni məsələsi, Azərbaycan və digər Cənubi Qafqaz ölkələrində siyasi vəziyyətdən bəhs olunur. Qeyd olunan fəsildə Mudros sülh müqaviləsinin imzalanması ilə türk ordusu Bakını tərk etdikdən dərhal sonra ingilis ordusunun 17 noyabr 1918-ci ildə Bakıya daxil olması, Azərbaycanın qonşu dövlətlərlə münasibətləri haqqında məlumat verilir [7,23-24].

Kitabın dördüncü fəslində Cənubi Qafqazda ermənilərin türk-müəlmən əhalisinə qarşı törətdiyi zülmələr öz əksini tapmışdır. Mudros müqaviləsi ilə bərabər, Birinci dünya müharibəsinin sonlarına doğru Ermənistanın müstəqilliyini elan edərək öz sərhədləri daxilində və xaricində İrəvan, Qars və Naxçıvan ərazilərində türk-müəlmən əhalini kütləvi şəkildə öldürür və köçüb getmələri üçün zülm etməyə başlamışdı [7,69]. Fəsildə eləcə də Naxçıvanın ingilislər tərəfindən işğalı və sonra ermənilərə təhvil verilməsi, daha sonra 19-20 iyul 1920-ci il tarixində ermənilərə qarşı həyata keçirilən uğurlu əks-hücum əməliyyatı ilə onların Naxçıvanı tərk etməsi haqqında geniş məlumat verilir.

Kitabın altıncı fəslində Azərbaycan 11-ci Qızıl ordu tərəfindən işğalından yazılır. Belə ki, 28 aprel 1920-ci ildə 11-ci Qızıl ordu Bakıya daxil olur, sonra isə Gəncə və Qarabağa hərbi qüvvələrini göndərmişdi. S.105 28 aprel 1920-ci ildə əslində xilaskar adı ilə Bakıya girən 11-ci Qızıl ordunun Daşnakların təsiri ilə Azərbaycanın yüksək rütbəli hərbiçilərini həbs etməsi, ordunu ləğv etməsi və Azərbaycan sərvətlərinin Rusiyaya daşınması kimi davranışlarla xalqın milli və dini hissləri ilə oynaması Azərbaycanda inqilaba səbəb olmuşdur. Bu fəsildə Gəncədə 1920-ci il may ayının 20-də başlayan və 1 həftə davam edən Gəncə qarşudürməsi və Ağdam müharibəsi geniş təsvir olunur [7,107-110]. Doqquz və onuncu fəsillərdə Sarıqamış və Qars əməliyyatları müfəssəl təsvir olunur. Kitabın son fəsillərində Gümrü və Moskva sülh sazişlərindən bəhs olunur.

XX əsrin 70-ci illərində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti haqqında yazılmış əsas əsərlərdən biri “Azərbaycan istiqlal mücadelesi tarixi” adlı kitabıdır. Sözü gedən əsərin müəllifi Hüseyn Baykara bolşevizmə qarşı olanların vəhşicəsinə sürgün edildiyi illərdə Türkiyəyə gələrək yaradıcılığını İstanbulda davam etdirmişdir. İstanbul Vəkillər Kollegiyasının hüquqşünaslarından olan müəllifin Azərbaycanın istiqlal mübarizəsindən bəhs edən “Azərbaycan istiqlal mücadelesi tarixi” kitabı 1975-ci ildə İstanbulda nəşr olunmuşdur. Bolşevik şovinizminin hökm sürdüyü illərdə qələmə alınan kitabda Azərbaycanın azadlıq mübarizəsinin inkişaf prosesi araşdırılır. Müəllif bu araşdırmada Azərbaycanın çağdaş tarixinə işıq salır, çar rejiminə qarşı mübarizəni və bolşevik inqilabından sonra qısamüddətli Azərbaycan istiqlal tarixini araşdırır. Bolşevik xuntasına qarşı çıxan türk ziyalılarının, tarixçilərinin səsinin ciddi şəkildə kəsildiyi, yazıçıların, ziyalıların sürgündə olduğu SSRİ

dönəmində yazılan kitab,mühüm bir cəsarətin məhsuludur. 57 fəsildən ibarət olan kitabın ilk 9 fəsildə Azərbaycan iqtisadiyyatı izah edilir.

Müəllifin məlumatına görə, XIX əsrin sonlarına doğru Azərbaycanda bir çox ticarət sahəsində, xüsusilə neft sahəsində fəaliyyət göstərərək zənginləşmiş burjuva sinfi formalaşmağa başladı. Bu təbəqənin işi və maarifçilik prosesinə verdiyi töhfə və dəstək, açdıqları yeni üslublu məktəblər sanki azadlıq mübarizəsini formalaşdırırdı. Burjuaziyanın maarifçiliyə dəstəyinə sübut kimi müəllif Hacı Zeynəlabdin Tağıyevin 1901-ci ildə Bakıda Birinci Aleksandriyevski Türk Qızlar Gimnaziyasını açdığını göstərir [4,58].

H.Baykara 10 və 13-cü fəsilləridə Azərbaycandakı siyasi hərəkətlərdən bəhs edir. Bu fəsillərdə Azərbaycanda müstəqillik elan olunana qədər yaradılmış siyasi təşkilatlar və partiyalar haqqında məlumat verilir, Azərbaycandakı siyasi hərəkətlərin 1901-ci ildə Bakıda “Rusiya Sosial Demokratik Birliyi”nin yaradılması ilə başladığı vurğulanır. Daha sonra 1904-cü ildə “Hümmət” sosialist partiyası yaradıldı. İkinci siyasi partiya isə 1905-ci ildə, inqilab günlərində və intensiv erməni hücumları şəraitində Əhməd Ağayev tərəfindən “Difai” adı ilə yaradılmışdır.Kitabda 1905-ci il rus-yapon müharibəsi və birinci rus inqilabı mühüm yer tutur. Birinci Rus inqilabının Azərbaycana təsirlərinin təsvir olunduğu 17-ci fəsildə müəllif göstərir ki, bütün rus əsir xalqlarında olduğu kimi Azərbaycanda da görünən azadlığın ilk həyəcanlı günlərinin təsiri ilə siyasi hərəkət başlamışdır.Kitabda bu mühitdə formalaşmış bir nümayəndə heyətinin çara yazdığı “milli arzular ərizəsi”nin tam mətnini görə bilərik.Hazırlanmış “milli arzular ərizəsin”dən aydın olur ki, o zaman Azərbaycanda insanlar istər ictimai, istərsə də siyasi arenada bir çox məsələlərdə məhdudiyətlərə, ikili standartlara məruz qalmışdılar.

Kitabın 29 və 30-cu fəsillərində Müsavat partiyasının yaranması, Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin həyatı və şəxsiyyəti geniş təsvir olunur. Məlum olduğu kimi, Azərbaycanın müstəqilliyində Müsavat Partiyasının mühüm yeri var.

Kitabın 37-43-cü fəsillərində Azərbaycanda istiqlaliyyətin elan edilməsindən bəhs edilir. Müəllifin fikrincə, bolşeviklər hakimiyyəti ələ keçirdikdən sonra Azərbaycan istiqlal mübarizəsi fəallıq yolu tutmuşdur. Bundan əlavə, buradan öyrəndiyimiz digər diqqətçəkən məqam da odur ki, Müsavat partiyası keçirilən seçkilərdə fəhlə sinfinin 75%-ə qədər səsini toplamışdır[4,241].Nəticədə uzun sürən mübarizədən sonra 1918-ci il mayın 28-də Tiflisdə Azərbaycanın müstəqilliyi elan edildi [4,259].

Müəllif kitabının 47-ci fəsildə Mudros sülh müqaviləsinin imzalanması ilə Osmanlı ordu bölgəni tərk etməsini, lakin bu dəfə də ingilislərin bölgəyə girərək Bakını işğal etdiklərini qeyd edir [4,274].

Əslən tatar türkü olan digər bir tarixçi A.N.Kurat isə belə hesab edir ki, Türkiyənin əsas məqsədi Qafqaz regionunda türklərdən ibarət güclü “aralıq”

islam dövlətini yaratmaq idi. Bu dövləti yaratmaqla Türkiyə tarixi düşməni olan Rusiyadan özünü müdafiə etmək məqsədi güdürdü. A.N.Kuratın əsəri Türkiyə tarixşünaslığında AXC tarixinin tədqiqi ilə bağlı yazılmış ən dəyərli monoqrafiyalardan biridir. 13 fəsildən ibarət olan bu əsərin yeddi və səkkizinci fəsilləri 1917-1919-cu illərdə olan türk-sovet münasibətləri haqqındadır. Müəllif Türkiyə arxivlərində olan mühüm sənədləri, mövzu ilə bağlı yazılmış monoqrafiya və memuar əsərləri, eləcə də xarici ölkələrin arxiv sənədlərini elmi şəkildə dərinlən təhlil və tədqiq edərək öz dövrü üçün çox dəyərli bir elmi əsər yazmışdır. A.N.Kurat belə hesab edir ki, Azərbaycan dövlətinin istiqlalı Türkiyə tərəfindən rəsmən dərhal tanınmışdır. A.N.Kurat Azərbaycan millətini məhv etməyə çalışan Bakı Xalq Komissarlarını “erməni və rus” hakimiyət orqanı kimi təsvir edirdi. O yazırdı: “bu qızıl idarə tamamilə müsəlman əhaliyə qarşı yönəlmişdir”. Müəllif eyni zamanda Azərbaycan xalqı içərisində sinfi təbəqələşmənin zəif olduğunu və əsas kütlənin bolşeviklərə qarşı gətirdiyini bildirirdi. 1918-ci il iyunun 26-da baş verən döyüşdə bolşeviklər böyük itki verdilər [6,532].

A.N.Kurat Bakı azad edildikdən sonra Dağıstan əhalisinin Osmanlı imperiyasından kömək istəməsi ilə hərbi əməliyyatlar bu ərazidə davam etdirilmişdir. Oktyabrın 13-də Şimali Qafqaz Respublikasının yaradılması elan edildi. Beləliklə, Azərbaycanda və Dağıstanda iki müstəqil dövlət yarandı [6, 540-542].

Türkiyə tarixşünaslığında daha fərqli baxışlar da vardı. Belə ki, Osmanlı Türkiyəsinin Azərbaycana münasibətdə yalnız siyasi məqsədlər güddüyünü iddia edən və bu konsepsiyayı müdafiə edənlər “Qafqaz İslam ordusu”nun Azərbaycana daxil olaraq Bakıya qədər gəlib çıxmasını tənqid edirdilər. Onlar bunu o dövrdə hərbi nazir olan Ənvər paşanın işğalçılıq planları ilə əlaqələndirirlər. K.Qarabəkir, K.Xalıq həmin konsepsiyanın tərəfdarları idilər. Bu yürüşün “işğalçılıq” əməli kimi qiymətləndirilməsi ya müxtəlif tarixçilərin və memuar müəlliflərinin “İttihad və tərəqqi” partiyasına qarşı olan şəxsi münasibətindən, ya da məsləyə rus-türk münasibətləri çərçivəsində yanaşan tarixçilərin bunu növbəti işğal prosesi kimi dəyərləndirilməsindən irəli gəlirdi. K.Qarabəkir hərbiçidən daha çox siyasətçi kimi çıxış edirdi və buna görə də, Türkiyə daxilində siyasi rəqib hesab etdiyi Ənvər paşanın Bakı hücumunu tənqid edirdi, AXC-ni isə İngiltərənin siyasi aləti hesab edir, bu hökuməti devirməyə çalışırdı. K.Qarabəkir mövqeyindən yanaşan və əsərlərində yalnız ona istinad edən tarixçilər yetişmişdi.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Kazım Qarabəkir paşa Türkiyənin görkəmli hərbi və dövlət xadimi, Atatürkün yaxın silahdaşlarından biri idi. Ali hərbi təhsil almış Balkan (1912-1913) və Birinci dünya (1914-1918) müharibələrində iştirak etmiş Kazım Qarabəkir paşa Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün təmin olunmasında, onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan

bölgəsinin erməni silahlı qüvvələrinin təcavüzündən müdafiəsində mühüm xidmətlər göstərmişdir. Həmin ərazilərin müdafiəsi Os manlı ordusunun onun komandanlıq etdiyi I Qafqaz korpusuna həvalə olunmuşdu. Naxçıvanı türk dünyasına açılan "Şərq qapısı" adlandırılan Kazım Qarabəkir paşanın komandanlıq etdiyi türk qşunu Naxçıvan mahalını erməni silahlı dəstələrinin Zəngəzur və s. yerlərdən etdikləri hücumlardan qətiyyətlə qoruya bilmişdir. Azərbaycanda baş verən hadisələrlə daim yaxından maraqlanmış, Qars konfransında (1921) onun ərazi bütövlüyünün qorunub saxlanması üçün olduqca səmərəli diplomatik fəaliyyət göstərmişdir. Onun da imzaladığı Qars müqaviləsinin 5-ci maddəsinə və 3-cü əlavəsinə əsasən, Naxçıvan bölgəsinin muxtar ərazi kimi Azərbaycanın himayəsi altında saxlanması dövlətlərarası səviyyədə razılaşdırıldı [2,81-82].

XX əsrin 70-ci illərdə nəşr olunan digər vacib bir əsər "Türk devrim tarixi" (1971) kitabıdır. Giriş və 4 fəsildən ibarət olan bu kitabın ikinci fəsilində "Şərq cəbhəsi" başlığı ilə olan hissədə Mudros sülh müqaviləsinin (30 oktyabr 1918-ci il) imzalandıqdan sonra türklərin Qafqazdan çıxması və bundan sonra ermənilərin o bölgədə yaşayan müsəlmanlara qarşı qətlə törətməsinin qarşısını almaq fakt olduğu qeyd olunur. Bu qətləmin az da olsa qarşısını almaq üçün müsəlman və türklərin sıx yaşadığı ərazilərdə yerli Şuralar yaradılmışdır. Onlar arasında iki əsas Şura fərqlənirdi, biri mərkəzi Qarsda olan "Cənub-qərbi Qafqaz müvəqqəti hökuməti", digəri isə mərkəzi Naxçıvanda yaradılan Şura hökuməti idi. Gözlənilməli kimi türk ordusu ərazini tərk edən kimi qətləmlər başlamış və bəzi ərazilər ermənilər tərəfindən işğal edilmişdir. Bu işğalın və qətləmin qarşısı 1920-ci il 3 dekabr tarixində Gümrü sülh müqaviləsinin imzalanması ilə alınmışdır [8,80-81].

XX əsrin 80-ci illərdə də AXC tarixinin müxtəlif aspektləri haqqında Türkiyədə əsər və məqalələrin nəşri davam etdirilirdi. Yazılmış bu əsərlərdə 60-70-ci illərdə formalaşmış baxışlara elmi yenilik gətirilməmişdi, lakin mövzunun yeni siyasi çevrilişlər dövründə daha da dərinlən araşdırılması üçün zəmin yaranmışdır. N.Dövlət, M.Öke, S.Selek və M.Yılmazın nəşr olunmuş əsərlərində mövzunun müxtəlif istiqamətləri işıqlandırılmışdır.

M.Ökenin 1986-cı ildə nəşr olunmuş "Ermeni meselesi" (1914-1923) adlı kitabı giriş, 3 fəsil və nəticədən ibarətdir. Kitabın 3-cü fəslində 1917-ci il Rus inqilabından sonra ermənilərin Qafqazda xüsusən Azərbaycanda törətdikləri 3 günlük qətləmin nəticəsində qoca, qadın və uşaqlar da daxil olmaqla 20000 azərbaycanlının qətlə yetirildiyi "mart hadisələri" haqqında yazılmışdır [5,160]. M.K.Ökenin kitabının birinci fəslində 1917-1918-ci illər hadisələrinə həsr edilmişdir.

Ümumiyyətlə, Türkiyədə M.Ökenin kitabı kimi "erməni məsələsi" mövzusunda yazılmış əsərlərin çoxunda 1918-ci il hadisələrinə toxunulmuşdur. Bu müəlliflər Bakıdakı Stepan Şaumyan rejimini ruslar və ermənilərin

Azərbaycan xalqı üzərində diktaturası kimi dəyərləndirirlər. Bu tarixçilər ermənilər tərəfindən törədilən 1918-ci il “mart qırğını” erməni daşnaklarının törətdikləri qırğınlardan biri hesab edirlər. Tarixə "Mart hadisələri" kimi düşən və üç gün davam edən qırğınlar nəticəsində 20 min azərbaycanlı türk erməni və ruslar birləşmiş qüvvələri tərəfindən vəhşicəsinə qətlə yetirilib"[5,129].

M.Öke“Ermeni meselesi” kitabında Bakının əhəmiyyətini bu cümlələrlə ifadə edir: “Bolşeviklər Sovet iqtisadiyyatının Bakı nefti olmadan çökəcəyini anladıklarından Qafqazı nüfuz dairələrinə almaq üçün erməni əsəlli S.Şaumyanı bölgəyə fəvqəladə səlahiyyətli şəxs kimi bölgəyə göndərmişdilər”[5,160]. Müəllif türklərin Azərbaycana müdaxilə etməli olduğunu bu cümlələrlə qeyd edir: “erməni qətləmlərinin artması və eləcə də Qafqazda baş verən hadisələrə münasibətdə böyük dövlətlərin özlərini geri çəkilməsi nəticəsində türklər Osmanlı dövlətinin Batumda da Brest-litovsk və Trabzon konfranslarında olduğu kimi sülhü ən qısa vaxtda bərpa etmək üçün hərbi güctətbiq etməkdən başqa çarələri qalmadığına inanırdılar”. Eyni zamanda müəllif onu da vurğulayır ki, erməni, gürcü və azərbaycanlıların bir dam altında sülh və əmin-amanlıq şəraitində yaşamasının mümkünsüzdüyəni, Cənubi Qafqaz Seyminin dağılması qaçınılmaz haldır [5,162].

M.Öke kitabında həmçinin 28 may 1918-ci il tarixində Azərbaycanın müstəqilliyini elan etməsi və 1918-ci il 4 iyuntarixində Osmanlı dövləti ilə sülh müqaviləsinin imzalandığı haqqında yazmışdır. Osmanlı imperiyası ilə Azərbaycan Cümhuriyyəti arasında dostluq haqqında imzalanmış bu müqavilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hər hansı bir xarici dövlətlə bağladığı ilk müqavilə idi. Onun müqəddiməsində deyilirdi: "Bir tərəfdən, Osmanlı imperiyası və digər tərəfdən, suverenliyini elan etmiş Azərbaycan Cümhuriyyəti hökuməti öz ölkələri arasında siyasi, hüquqi, iqtisadi və intellektual əsasda səmimi dostluq münasibətlərinin təsbit edilməsi üzrə qarşılıqlı sazişə gəlir". Azərbaycan üçün həmin vaxt çox əhəmiyyətli olan dördüncü maddədə göstərilirdi ki, Osmanlı hökuməti, əgər zəruri olarsa, sülh və əmin-amanlığın möhkəmləndirilməsi, ölkənin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məqsədilə Azərbaycan Cümhuriyyətinə hərbi kömək göstərməyi öz üzərinə götürür. Azərbaycan üçün həmin vaxt ən çox əhəmiyyəti olan dördüncü maddədə göstərilirdi ki, Osmanlı hökuməti, əgər zərurət olarsa, ölkənin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və sülhün, əmin-amanlığın möhkəmləndirilməsi məqsədilə Azərbaycan Cümhuriyyətinə hərbi yardım göstərməyi öz üzərinə götürür[3,267]. Eləcə də türklərin məqsədlərinin ekspansionizm deyil müdafiə etmək olduğunu göstərmək üçün türk ordusu Bakıya azərbaycanlı könüllülərin də daxil olduğu “Qafqaz İslam ordusu” ilə daxil olmuşdur. Müdaxilənin əsas məqsədini müəllif belə yazır: “İslam ordusu Bakını bolşevik erməni komissarı Stepan Şaumyandan qurtararaq ölkəni əsil sahibi olan azərbaycanlılara yenidən təhvil vermək üçün hərəkətə keçmişdir” [5,164].

Cəmi23ay mövcud olmağına baxmayaraq, Azərbaycan Demokratik Respublikası qısa müddət ərzində beynəlxalq arenada böyük uğurlar qazanmışdır.AXC-nin mövcudluğu dövründə qazandığı ən böyük uğur kimi 1920-ci il yanvar ayında Versal Ali Şurası tərəfindən de-fakto tanınmasını qeyd etmək olar. 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan Cümhuriyyətinin topladığı vacib tarixi təcrübə,demokratik dövlət quruculuğu bu gün onun hüquqi və mənəvi varisi olan Azərbaycan Respublikasında dönmədən həyata keçirilir [3,437].Qısa müddət ərzində sözün əsl mənasında tarixdə iz qoymuş AXC tarixinin araşdırılması həm Azərbaycan tarixçiləri üçün, həm xarici dövlətlərin, ələlxüsus da qardaş dövlətin tarixçiləri üçün öz əhəmiyyətini qoruyub saxlamaqdadır.

Ədəbiyyat:

1. Ağayev İ. 1917-1920-ci illər Azərbaycan tarixi Türkiyə tarixşünaslığında: tarix üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyası. Bakı.1993,230 s.
2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. I cild.Bakı: Lider 2005, 440 s.
3. Azərbaycan tarixi.7 cildə, V c.. Bakı : Elm,2008, 584 s.
4. Baykara, H. Azerbeycan istiklal mücadelesi tarihi,İstanbul,1975, 331 s.
5. Öke, M.K. Erməni məsələsi, İstanbul ,1986, 362 s.
6. Kurat, A.N. Türkiyə ve Rusya, Ankara,1970, 755 s.
7. Tuğaç H. Türk istiklal harbi: Doğu cephesi (1919-1921), Genelkurmay Basım Evi, Ankara,1995, 404s.
8. Türk devrim tarihi. Ankara: Genelkurmay Basım Evi, 1971, 221 s.